

# دانشنامه ادب فارسی

ادب فارسی در شبه قاره (هند، پاکستان، بنگلادش)

جلد چهارم

بخش یکم: آ - ج



به سرپرستی حسن انوشه



سازمان چاپ و انتشارات  
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

## دانشنامه ادب فارسی

ادب فارسی در شبه قاره (هند، پاکستان، بنگلادش)

جلد چهارم

بخش یکم: آ-ج

به سرپرستی: حسن انوشه

صفحه آرا: فرشته حاتمیان

طراح جلد: پارسوا پاشی

چاپ اول: تابستان ۱۳۸۰

لیتوگرافی، چاپ و صحافی:

سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه

© تمام حقوق محفوظ است.

♦ چاپخانه: کیلومتر ۴ جاده مخصوص کرج - تهران ۱۳۹۷۸

♦ تلفن: ۰۲۰۰۲-۴۵۱۳۰۰۵ ♦ نمابر: ۴۵۱۴۴۲۵ ♦ انتشارات: ۴۵۲۵۴۹۵

♦ توزیع: خیابان فردوسی - خیابان شهید تقوی (کوشک) - شماره ۹۱ ♦ تلفن: ۶۷۱۳۲۶۱ ♦ نمابر: ۶۷۱۳۲۷۳

♦ فروشگاه شماره یک: خیابان امام خمینی - نیش خیابان شهید میردامادی (استخر) ♦ تلفن: ۶۷۰۲۶۰۶

♦ فروشگاه شماره دو: نشر زلال - خیابان انقلاب - خیابان ۱۶ آذر ♦ تلفن: ۶۴۱۹۷۷۸

♦ فروشگاه شماره سه: خیابان فردوسی - خیابان شهید تقوی (کوشک) - شماره ۹۱ ♦ تلفن: ۶۷۱۳۲۶۱

شابک (ج ۴): ۹۶۴ - ۴۲۲ - ۰۴۸ - X

ISBN (Vol. 4) 964 - 422 - 048 - X

شابک (دوره ۷): ۹۶۴ - ۴۲۲ - ۱۴۲ - ۷

ISBN (Vol. Set) 964 - 422 - 142 - 7

بخش با نام جلد دوم تحفة الهند (واژه نامه هندی به فارسی) در ۱۹۸۳م به تصحیح نورالحسن انصاری به همت انتشارات دانشگاه دهلی در هند چاپ و منتشر شده است.

منابع: تحفة الهند، به تصحیح و تحشیة نورالحسن انصاری، جلد های یکم و دوم؛ فهرست مخطوطات شیرانی، ۵۶۳/۳؛ فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی پاکستان، ۸۱۰۸۰۹/۱؛ مرآت العالم، ۴۰۸/۲؛ نگاهی به تاریخ ادب فارسی در هند، ۵۷۰۵۶۹؛

*THE AIN-I AKBARI*, 1.361; *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, 1/62; 3/1078-1079.

جهان تاب

تحفة اثنی عشریه (toh.fe.ye.as.nā.a.sa.ri.ye)، کتابی به فارسی در رد آرای شیعیان از شاه عبدالعزیز با نام مستعار و تاریخی غلام حلیم بن قطب الدین احمد بن ابوالفیض دهلوی. مؤلف این کتاب را در ۱۲۰۴ق تألیف کرد و در آن از دید حنفیان به رد آرای شیعیان پرداخته است. تحفة اثنی عشریه در دوازده باب و یک خاتمه تدوین شده و باب ها نیز به فصل هایی چند بخش شده است. باب های دوازده گانه تحفة اثنی عشریه بدین شرح است: ۱- حدوث مذهب شیعه و انشعاب آن به فرق؛ ۲- مکاید آنان (دو فصل)؛ ۳- احوال بزرگان سلف آنان؛ ۴- اقسام اخبار شیعه، احوال اساتید ایشان؛ ۵- در الهیات آنان؛ ۶- نبوت در نزد ایشان؛ ۷- امامت؛ ۸- معاد؛ ۹- فقه شیعی؛ ۱۰- مطاعن صحابه؛ ۱۱- خواص آن مذهب (سه فصل)؛ ۱۲- در تولا و تبرا، در ده مقدمه. خاتمه در ذم و تشنیع شیعیان است. انتشار این کتاب بازتابی گسترده در میان شیعیان پیدا کرد و واکنش هایی تند در میان آن ها برانگیخت، چندان که ردیه های گوناگون به فارسی و عربی بر این کتاب یا بخش هایی از آن نوشتند. در الذریعه نام های هجده ردیه بر تحفة اثنی عشریه آمده است، که از جمله آن ها می توان از کتاب های کشف الشبهة عن حکم المتعة (موزة ملی پاکستان در کراچی، به شماره N.M.1970-172) از احمد بن محمد علی کرمانشاهی بهبهانی، النزهة الاثنا عشریه فی الرد علی التحفة الاثنا عشریه در نه جلد (هند، ۱۲۵۵ق) از میرزا محمد کامل کشمیری و صوارم الالهیات / صوارم الهیة (کلکته، ۱۲۱۵ق) از سید دلدار علی نقوی نصیرآبادی که هر سه به فارسی اند، نام برد.

منابع: الذریعه، ۱۰/۱۹۰-۱۹۱؛ فهرست کتابهای چاپی فارسی، ۳۴۰۸/۳؛ ۵/۱۸۹؛ فهرست مشترک نسخه های خطی فارسی

منشعبات آن در موسیقی هندی خانواده ای تشکیل داده اند که برای خواندن هر یک از انواع راگ و راگنی و مشتقات آن زمانی خاص و فصلی مخصوص مقرر است. آنان هر یک از راگ و راگنی را با نقاشی نشان داده اند که مجموعه کامل آن در کتابی با نام راگ مالا آمده است. میرزاخان در تحفة الهند انواع راگ ها، مشتقات و نام های مختلف آن را در مکاتب گوناگون، با دقتی تمام بررسی کرده است. او در اواخر باب پنجم به رقص و موسیقی رقص که به سنسکریت تال گفته می شود نیز پرداخته است. موسیقی هندی در طی سده ها دگرگونی هایی پیدا کرد، که بزرگترین آن ها وارد شدن آهنگ های ایرانی در آن در دوره امیر خسرو دهلوی بوده است. امیر خسرو که چندین راگ یا مقام جدید اختراع کرده بود با تلفیق یک راگ هندی و یک مقام فارسی به آفرینش راگی جدید دست زد. دوازده مقام از مقام هایی که امیر خسرو تصنیف کرده، در کتاب میرزاخان بررسی شده است. باب ششم تحفة الهند درباره کوک، یعنی معرفت اقسام زن و مرد و امور مربوط به آن ها و باب هفتم درباره سامدریک یا علم قیافه شناسی است. در هیچ یک از این دو باب میرزاخان سخنی نو نیاورده است، چرا که گفتارهای وی در این دو باب همان گفته های پیشینیان است. در جلد یک تحفة الهند که در ۱۳۵۴ش به تصحیح و تحشیة نورالحسن انصاری و به همت بنیاد فرهنگ ایران در تهران چاپ و منتشر شده باب های ششم و هفتم از متن کتاب حذف شده است، زیرا به نوشته مصصح کتاب در این دو باب مطالبی «بس بی پرده» آمده است. اما در مقدمه مصصح آمده که عالمان زیبایی شناسی هند زنان را به چهار قسم تقسیم کرده اند. مردان نیز به همین گونه بر چهار قسمند که هر یک از قسم های آن در برابر یک قسم از انواع زن قرار می گیرد. به نوشته هم او در زمینه آمیزش زنان و مردان، عالمان هندی، هشتاد و چهار گونه آسن ASANA یا راه های آمیزش جنسی را بر شمرده اند، که میرزا خان سی و شش گونه آن را که به گمان وی ساده تر از دیگر راه ها بود، شرح داده است. در برخی معبدهای هندوان تمامی این ۸۴ گونه با مجسمه ها و ریزه کارهای آن بر روی چوب نمایش داده شده است. او در پایان کتاب خود واژه نامه ای از واژه های هندی و سنسکریت به فارسی ترتیب داده که نخستین فرهنگ جامع از هندی و سنسکریت به فارسی است. این فرهنگ در بردارنده سه هزار واژه است و نویسنده همان گونه که در متن کتاب اعراب هر واژه هندی را آورده، در تنظیم واژه نامه هم از این روش پیروی کرده است. این

پاکستان، ۲/۱۱۳۰-۱۱۳۱، ۱۱۶۹، ۱۱۹۸-۱۱۹۹؛ فهرست نسخه‌های  
خطی فارسی موزه فارسی ملی پاکستان، کراچی، ۱۸۵؛ مؤلفین کتب  
چاپی فارسی و عربی، ۳/۶۷-۶۸؛ ۶۴۹/۵.  
نوش‌آبادی

به صورت اشکال و تصاویر، از دیگر مواردی است که در این  
کتاب به آن‌ها اشاره رفته است. یک نسخه خطی ناقص از این  
کتاب به شماره ۱۳۶۹/۴۴۲۰ در مجموعه شیرانی کتابخانه  
دانشگاه پنجاب نگه‌داری می‌شود.

منابع: پاکستان مین فارسی ادب، ۵/۲۷۸-۲۷۹؛ تاریخ ادبیات  
مسلمانان پاکستان و هند، ۳/۳۷۳-۳۷۴؛ فهرست مشترک نسخه‌های  
خطی فارسی پاکستان، ۱/۴۰۷.

امیرهدائی

تحفه اسکندری ← تحفه السعادة

تحفه اکبرشاهی ← عباس خان سراوانی

تحفه مجالس ← تحفه مجلس دبیر

تحفه مجلس دبیر (toh.fe.ye.maj.les-e.da.bir) / تحفه المجالس،

کتابی چند دانشی از میرشاه ولی توتی، متخلص به ولی (۱۳ -  
شوال ۱۱۵۰ق)، فرزند میر ابوالقاسم بن میرعلی اکبر بن  
عبدالواسع بن سید حسینی بن شکرالله بن ظهیرالاسلام بن  
قاضی شکرالله شیرازی. شاه ولی از نوادگان قاضی سید شکرالله  
شیرازی است. سید شکرالله در جامه بازرگانان همراه شاه بیگ  
ارغون به سند رفت و در آنجا رحل اقامت افکند. میرشاه مردی  
دانشور، صوفی و شاعر بود و تألیف این اثر را در هجدهم  
جمادی‌الاولی ۱۱۴۸ق به انجام رسانید. تحفه‌المجالس در یک  
عنوان و یازده فصل در قواعد و ضوابط منشآت شعرا، صرف و  
نحو، عروض و قافیه، اقسام شعر، تقویم فارسیان، اسمای بروج  
فلک، علم سیاق، مساحت و زراعت تدوین شده است.  
دست‌نویسی از این اثر که به خط خود مؤلف است در گنجینه  
شیرانی دانشگاه پنجاب لاهور (به شماره ۱۴/۳۰۲۰ و با تاریخ  
۱۶ ربیع‌الاول ۱۱۵۰ق) نگه‌داری می‌شود.

منابع: تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و هند، ۳/۳۷۹؛ تذکره علمای  
هند، ۲۵۰؛ فهرست مخطوطات شیرانی، ۳/۵۶۴؛ فهرست مشترک  
نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ۱/۸۰۹؛ مقالات الشعرا، ۸۳۷  
سپاهی

تحفه مفید (toh.fe.ye.mo.fid)، اثری به فارسی در نامه‌نگاری نوشته

عبداللطیف بن مولانا حافظ ابراهیم. نویسنده این اثر از اهالی  
قصبه محمودت در فیروزپور پنجاب بود و در زمان شاه جهان  
(۱۰۳۷ - ۱۰۶۷ق) می‌زیست. وی در این اثر که آن را حدود  
۱۰۳۸ق / ۱۶۲۸م تألیف کرد، برای نوآموزانی که در خواندن  
نسخه‌های نامه‌های پیشینیان ناتوان بودند، با اقتباس از شماری

تحفه پنجاب (toh.fe.ye.pan.jāb) / پنجاب‌نامه، واژه‌نامه‌ای پنجانی -

فارسی که در نیمه یکم سده نوزدهم میلادی به دست اجودها  
پرشاد لاهوری تألیف شده است. مؤلف این کتاب را به دستور  
یکی از کارگزاران انگلیسی در لاهور به نام میجر جورج میکریگر  
نوشته و ظاهراً در تألیف آن از مساعدت مولوی سراج‌الدین  
لاهوری بهره برده است. این واژه‌نامه به منظور آشنایی با زبان  
پنجابی نوشته شد و ظاهراً در دوره نفوذ انگلیسی‌ها در پنجاب  
تنها واژه‌نامه پنجابی - فارسی بود که کسانی که تنها از طریق  
زبان فارسی می‌توانستند زبان پنجابی بیاموزند از آن استفاده  
می‌کردند. کتاب دارای دیباچه و فهرست مطالب است. شیوه  
تدوین مطالب در این کتاب به این ترتیب است که هر صفحه  
به چهار ستون تقسیم شده است و در مقابل هر لغت پنجابی  
معادل فارسی و اردوی آن نوشته شده است و در ستون چهارم  
آن لغت به خط شاستری آمده است. حدود نیمی از برگ‌های  
کتاب اختصاص به الفاظ دارد که به ترتیب حروف الفبا آمده‌اند،  
پس از آن به صرف افعال در سه زبان پنجابی، اردو و فارسی  
پرداخته شده است. آن‌گاه مصدر، حاصل مصدر، صیغه ماضی،  
حال، امر و اسم فاعل و اسم مفعول افعال معلوم و مجهول در  
هر سه زبان یاد شده است؛ سپس به حروف، اسمی اشیاء،  
اعضای بدن و متعلقات آن اشاره کرده است و در پی آن به بیان  
مطالبی چون مناسبات خویشاوندی، پیشه‌وران، جانوران،  
پرندگان، اقسام غله، انواع غذاها، داروها، سبزی‌ها، ظروف،  
ابزار، شیر و فرآورده‌های آن، ابزارهای کشاورزی، اسباب  
باغبانی، انواع گل و میوه و بذر، ابزار جنگی، اقوام و قبایل  
زمین‌دار و بسیاری اسمی دیگر در سه زبان پرداخته است. البته  
در بعضی موارد لغت فارسی نوشته نشده است. جمله‌های  
مرکب، محاورات و ضرب‌المثل‌ها در موضوعات گوناگون و  
فعالیت‌های مربوط به آداب و رسوم کشاورزی در روستاها